

UOT 821.09

Mahirə HACIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

mhacieveva@hotmail.com

BƏDİİ DÜŞÜNCƏNİN TƏQDİMAT FORMALARI

Açar sözlər: təhkiyə, ifa, roman, dram, kino

Keywords: narration, performance, novel, drama, cinema

Ключевые слова: повествование, перформанс, роман, драма, кино

Giriş. “I am big. It is the pictures that got small... We didn’t need dialogue. We had face” (Mən möhtəşəməm, cılızlaşan təsvirlərdir... Sözlərə ehtiyac duymazdıq, simamız vardı) – “The Sunset Boulevard” filmində səssiz filmlərin ulduzu olmuş, lakin artıq səsli çəkilən və sürətlə inkişaf edən texnoloji yeniliklərə açıq olan film dünyasında özünə yer tapmayan Norma Desmondun bu sözləri sadəcə bir obrazın dilindən deyilmir. Bu, tarix boyu insanın informasiya ötürülməsi vasitələrinin əvəzlənməsinə göstərdiyi təkkinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir. Mədəni məhsulun ötürülməsi prosesinin qaya rəsmlərindən başlamış hipermətnlərə qədər gəldiyi yol söz və hərəkət üzərində qurulmuşdur. Yazının və daha sonra çapın yaranması ilə şifahi bədii düşüncə piktorial, akustik formadan yeni bir mərhələyə keçmiş oldu. Bədii təfəkkürün sözdə və hərəkətdə əksini epik, lirik və dramatik kimi üçlüyə bölmək ənənəvi yanaşmaya çevrildi. Epik növ təhkiyə, lirik növ tərənnüm, dramatik növ hərəkət üzərində qurulur. Biz təhkiyə və hərəkət üzərində dayanacağıq.

Bədii təhkiyə və onun təqdimat vasitələri. Epik növdə hadisələr nəzm və ya nəsr vasitəsilə nəql etmək yolu ilə təsvir olunur. Şifahi ədəbiyyatda mif, nağıl, əfsanə, lətifə, dastan, yazılı ədəbiyyatda isə povest, hekayə, təmsil, oçerk, xatirə kimi janrlara bölünən epik növün iki böyük janrı formalaşmışdır – epos və roman. Dilimizdə epos dastan da adlanır – “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları kimi. Eposlar dini, mifoloji dünyabaxışından qidalanar və qəhrəmanları fərdi deyil, milli səciyyə daşıyır. Homerin (m.ə. IX əsr – m.ə. VIII əsr) “İliada” və “Odisseyə” əsərləri şifahi epik növün məşhur nümunələridir. Yazılı formada latın dilində Vergilinin (m.ə. 70-19-cu illər) “Eneida”, orta əsr fransız dilində “Roland haqqında nəğmə” (1040-1115), italyan dilində Dantenin (1265-1321) “İlahi komediya”, ingilis dilində Edmund Spenserin (1552-1599) “Sehrli Kraliça”, Con Miltonun (1608-1674) “İtirilmiş cənnət” əsərləri eyni ənənənin davamı idi. Adıçəkilən əsərlər nəzmlə yazılsa da, təhkiyənin strukturu, obrazların təsviri və həcm etibarilə epik növə aid edilir.

XVII əsrdə formalaşan epik növün roman janrı yazılı ədəbiyyatda ən irihəcmli janr olmaqla yanaşı, ən sürətlə inkişaf edən və geniş yayılan janrdır. Bu, birdən-birə

baş verməmişdir. Roman janrı əsasını orta əsrlərdə yayılmış romanslardan götürdü. Qeyd edək ki, dil qrupunun adından irəli gələrək XII-XIII əsrlərdə ispan, italyan, fransız dillərində yazılan nəsr əsərləri “roman” kimi tanınırdı. Avropada roman janrında ilk əsər ispan ədəbiyyatında Migel de Servantesin “Ağıllı zadəgan Don Kixot” (1605-1615) əsəri hesab olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” (1896-1899) əsəridir. İngilis dilində roman janrının inkişafı Daniel Defo (1660-1731), Samuel Riçardson (1689-1761), Henri Fildinq (1707-1754), Tobias Smollet (1721-1771), Lourens Stern (1713-1768) yaradıcılığı ilə başladı. Formalaşan janr realizmi və qəhrəmanların fərdi keyfiyyətlərinin ön planda saxlanması ilə fərqlənirdi. Müəyyən bir inkişaf dövrü keçmiş roman janrı artıq müəyyən növlərə bölünür. Buildings roman (İohann Volfqanq Gete – “Vilhelm Mysterin təhsil illəri” (1795), Çarlz Dikens – “Devid Kopperfild” (1849), “Böyük ümidlər” (1861), Ceyms Coys – “Sənətkarın gənclik portreti” (1916), Mark Tven – “Hekliberri Finnin macəraları” (1884), Tomas Mann – “Sehrli dağ” (1924), “Doktor Faust” (1947), Şarlotta Bronte – “Ceyn Eyr” (1847), Silviya Plat – “Şüşə qapaq altında” (1963) və s.) qəhrəmanın psixoloji, fərdi inkişafını təsvir edir. Məktublar şəklində qurulan epistolyar roman (Samuel Riçardson – “Pamela” (1740-1741) və “Klarisa” (1748-1749)) janrın daha bir növüdür. Bu üslub sanki yazıçı müdaxiləsi olmadan qəhrəmanın subyektiv fikirlərini ön plana çəkir. Bu xüsusiyyət epistolyar romanın sonrakı dövrlərdə formalaşan psixoloji romana bənzədir. Volter Skottun “Ueverli, yaxud altmış il əvvəl” (1814) romanı kimi tarixi roman müəyyən tarixi hadisə və ya şəxsiyyət üzərində qurulur. Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” (1726), Corc Oruellin “Heyvanistan” (1945) əsərləri kimi satirik romanlar isə cəmiyyətin problemlərini, siyasi eybəcərliyi satira yolu ilə təsvir edir. Digər roman növləri kimi, qotik (Horatsi Uolpol – “Ontranto qəsri” (1764), Meri Şell – “Frankşteyn” (1818), Brem Stoker – “Drakula”, (1897)) detektiv (Artur Konan Doyl və Aqata Kristi yaradıcılığı) romanların adlarını çəkmək olar. Roman janrının ən məhsuldar növlərinə elmi-fantastik (Jül Vern, Herbert Corc Uells, Tomas Henri Haksli yaradıcılığı), utopiya və distopiya (Frensis Bekon, Yevgeni Zamyatin, Oldos Haksli, Margaret Atvud, Corc Oruell yaradıcılığı) daxildir. Bədii təfəkkür birbaşa dövrün, dövr insanının dünyabaxışı ilə əlaqəlidir. Sadaladığımız formalar da tarixin hər bir inkişaf dövrünün xüsusiyyətlərinin tələbi ilə formalaşmış, populyarlıq qazanmış, bir-birini əvəz etmişdir. Ümumilikdə elmi-fantastik janrın, utopiya və distopiya ideyalarının bədii əksi də hal-hazırkı yüksək sürətli texnoloji yeniliklər dünyası, bu dünyada yerini və rolunu müəyyənləşdirməyə çalışan insanın vəziyyəti ilə səsləşir. Bədii təfəkkürdən söhbət gedərkən yaradıcı təxəyyülün olması mütləqdir. Şübhəsiz ki, fantastik elementlər də şifahi xalq ədəbiyyatından, nağıl və əfsanələrdən rast gəldəyimiz, tanış elementlərdir. Lakin nağılların sehrli gücünü artırmağa xidmət edən bu elementlər dövrümüzdə ifadə gücünü artıraraq alternativ dünya qurmaq və ya gələcəkdə üzləşə biləcəyimiz real təhlükələrdən xəbərdar etmək mahiyyəti qazanıb.

Romandan fərqli olaraq, yalnız yazılı söz deyil, həm də birbaşa onun hərəkətlə təsviri üzərində qurulan janr dramdır. Əsasını yunan dilində “draein” (“etmək,” “ifa etmək”) sözündən götürən dram özündə yazılı sözü həm verbal, həm də qeyri-verbal ifaçılıqla, vizual vasitələrlə birləşdirir. Dram bəzən aparıcı janra çevrilmiş, bəzən müəyyən səbəblərdən bu mövqeyini itirmiş, lakin heç zaman itməmişdir. Dram, dövrdən asılı olaraq, istər dini, mifoloji, istərsə də ictimai-siyasi fikirlərin kütləyə dərhal və dramatik, effektiv şəkildə çatdırılması üçün ən güclü vasitədir. Bunu Şekspir, Brexıt, Gete, Molyer kimi ədiblərin ölkələrinin ictimai-siyasi həyatına təsiri sübut edir. Eyni sözü Amerikada Artur Müller, Keniyada Ngugu və Tionqo haqqında da demək olar. Ənənə şəklində yerinə yetirilən festivallar (hind, çin, yunan, Misir, Afrika xalqları) dram şəklində, tamaşaçılar üçün ifa olunurdu. İlk qeyd olunan dram (m.ə. V əsr) yunan dramları hesab olunur və onlar da Dionisin şərəfinə ifa olunan dini, mifoloji bazada formalaşan qədim festivallar idi. Bununla razılaşmayıb ilk dram əsərlərinin izlərini Misir mədəniyyətində görənlər də var. Orta əsrlərdə əsasən dini mesajların ötürülməsi məqsədi daşıyan dram, faciə və komediyalar kimi, intibah dövründə çiçəkləndi. V.Şekspir və K.Marlo yaradıcılığında dramın faciə, komediya və tarixi formaları formalaşdı. İngiltərədə dini islahatlar teatrların bağlanması ilə nəticələndiyindən dram aparıcı janr mövqeyini itirdi. Eyni təsir nəticəsində bu janr Amerika ədəbiyyatında yalnız XX əsrdə əsaslı surətdə formalaşdı. XIX əsrin sonlarında yaşanan sosial gərginlik ifadəsini yenidən aparıcı mövqeyini qazanan dram janrında tapdı. Corc Bernard Şou (1856-1950) və Oskar Uayld (1854-1900) dövrün ən məhsuldar dramaturqları idi. Bu dövr üçün həyatın realistlik əksi önəmli idi. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq isə, bir növ, postmodern romanda olduğu kimi, dramda da reallığın abstrakt təəcəssümü vüsət aldı. Samuel Bekketin “Qadotu gözləyərkən” (1952), Tom Stoppardın “Travestilər” (1974) əsərləri bu qəbildəndir.

Dövrümüzdə bədii təhkiyə və hərəkətin ən güclü vəhdətinə çevrilmiş bir bədii vasitə vardır ki, bu da kinodur. Kino bir tərəfdən ənənəvi yazılı mətnlə, digər tərəfdən ifa ilə əlaqəlidir. Kino özünəqədərki bədii təfəkkürü yeni texnoloji uğurlarla birləşdirə bilən möcüzəvi formadır. Yarandığı dövrdən özündə incəsənət və elmi nailiyyətləri birləşdirən bu mədəni məhsul zaman-zaman həm inkişaf və yüksəlişə, həm də fikirlərin qarışmasına, hətta korlanmasına səbəb ola bilər. Məhz bu xüsusiyyətləri də ona seyrli və güclü vasitə kimi yanaşmağa imkan verir. Kinonun inkişafı fotoqrafiya ilə, hərəkət edən şəkillərlə (The Horse In Motion (1878), Roundhay Garden Scene (1888), Arrival of a Train (1895)) sıx bağlıdır. İlk bədii filmlərə Jorj Meliesin (1861-1938) filmləri (“Gulliver’s Travels” (1901), “A Trip to the Moon” (1902), “The Legend of Rip Van Winkle” (1905)) nümunə göstərilə bilər. Zamanla kino sənayesi inkişaf edir, yeni metodlar formalaşırdı. Amerikada Holliud kino sənayesi mərkəzinə çevrilirdi. Montajla bağlı yeniliklər kinoya tamamilə yeni inkişaf xətti bəxş etdi. Bu sahədə ən görkəmli adlardan biri Rusiyadan Sergey Eynşteyn (1898-1948) idi. Psixozanalizdən qidalanan ekspressionist kino (Almaniya Robert Veynin “Das Cabinet Des Dr Caligari” (1919) və Fritz Lanqın “Metropolis” (1926) filmləri) meydana çıxdı. 1920-ci illərdən səsin kinoya əlavə olunması

yeni bir eranın başlanğıcı oldu. A.Dadaşov qeyd edir ki, “Səsli kinonun yaranması ilə kinemotoqrafın fotoqrafik əsasının öz inkişafını bəşəriyyətlə yaşd olan ədəbiyyata doğru yönəltməsi təsdiqləndi” [1, s.19]. Hollivudda vestern, müzikal, qanqster, macəra, qorxu, elmi fantastik kimi kino janrları formalaşdı. Yuxarıda adı çəkilən “Sunset Boulevard” kimi “film noir” (qara film) İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış ruh düşkünlüyünün əksinə çevrildi. İtaliyada Robert Rossalini (1906-1977) kimi rejissorların yaradıcılığı ilə neorealist kino formalaşdı. Jan Luk Qodard (Jean-Luc Godard), Fransios Truffout (François Truffaut) yaradıcılığı ilə fransız, Reyner Veyner Fasbinder (Rainer Werner Fassbinder), Verner Herzoq (Werner Herzog), Vim Venders (Wim Wenders) yaradıcılığı ilə alman kinosunda yeni istiqamətlər formalaşdı. Afrika mənşəli Amerika rejissorları Hollivud kino sənayesində özlərinə yer tapdı. Bədii ədəbiyyatda azlıqların ədəbiyyatı kimi tendensiya kinoda da özünü göstərdi.

Bədii formaların əsas elementləri. Haqqında danışdığımız formaların hər birinin özünəməxsus elementləri olsa da, hər üçü üçün eyni olan xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Hər bir əsərin tamlığını təmin edən sistem kompozisiyadır və onun ən vacib elementlərindən biri süjetdir. Hər hansı həyat hadisəsi yaradıcı təxəyyülündən, təcrübəsindən, dövrün idoloji təsirindən və s. keçərək məzmun kəsb edir və uyğun formada mədəni məhsul şəklinə düşür. Məzmun üçün süjet, ideya, mövzu əsas şərtlərdir. Zamanla bədii formaların inkişafı məzmun dəyişkənliyindən asılıdır. Yeni mövzular ənənəvi formalarda dəyişiklik yaradır. Digər tərəfdən, mövzu üçün seçilən forma əsərin məzmununa təsir edərək ona epik, dramatik və ya lirik xarakter verir. Müəllifin təsvir etdiyi hadisə əsərin mövzusunu, bu təsvirin çatdırmaq istədiyi fikr isə əsərin ideyasını təşkil edir. Bir-biri ilə əlaqəli inkişaf edən hadisə və hərəkətlərin ardıcılığı əsərin süjetidir. Ənənəvi olaraq süjet xəttinə ekspozisiya (bədii müqəddimə), zavyazka (rəbt), kulminasiya, razvyazka (qət, açılış), final, həmçinin proloq, epiloq, epigraf aid edilir. Xronoloji ardıcılıqla ekspozisiya-kulminasiya-həll şəklində qurulan süjet xətti süjet adlanır. Lakin bu cür süjet xəttində də flaşbək elementləri təhkiyəni keçmişə və gələcəyə aparır. Yuxarıda adı çəkilən “The Sunset Boulevard” filmi yenə də maraqlı nümunə ola bilər. Bütün film boyu hadisələr bir xətt üzrə birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Halbuki filmin ilk kadri təhkiyəçinin ölü halda hovuzda tapılması ilə başlayır və deməli, biz filmi artıq dünyasını dəyişmiş qəhrəmanın dilindən dinləmiş oluruq. Tamaşaçı filmin sonunu elə ilk kadrından gördüyündən bütün diqqət bu sonluğu yetişdirəcək hadisələrə yönəlmiş olur. Bədii ədəbiyyatda da ənənəvi süjet xəttindən ayrılan eksperimental roman, absurd dramaturgiya düşünülmüş şəkildə bixətli süjetdən imtina edir. Buna bir çox misallar göstərmək olar. Kurt Vonnequtun postmodern romanı “Sallaqxana nömrə beş və ya Uşaqların xaç yürüşü”ndə (1969) zaman, hadisə və reallığın fərqli səviyyələrdə təsviri mürəkkəb süjet xətti yaradır. Mohsin Həmid (“The Reluctant Fundamentalist”, “The Moth Smoke”) yaradıcılığı hər əsərində fərqli süjet xətti qurur və hadisələrin düzülüşü əsərlərin mövzusu və ideyası ilə səsleşərək təsir gücünü artırır. Süjetlə bağlı olaraq dramaturgiyada zaman, məkan və hərəkət vəhdəti ən

mühüm tələb kimi qəbul edilir. Lakin Şekspir ənənələrinə söykənən ingilis dramaturgiyası bu yanaşmadan, adətən, yan keçir. Postmodern roman və filmlər kimi, absurd teatr da ənənəvi süjet xəttindən kənara çıxır. Bekketin məşhur “Qadotu gözləyərkən” əsəri nə ənənəvi süjet xəttinə riayət edir, nə də obrazların hər hansı inkişafını əks etdirir. Burada sözün deyil, qeyri-verbal xüsusiyyətlərin ilkin mənə daşdığını demək olar.

Əsərdə obrazlar, adətən, tipikləşmiş və ya fərdi olur. Tiplər müəyyən bir qrupa şamil olunan ümumi xüsusiyyətləri əks etdirən təmsilçilərdirsə, fərdi keyfiyyət daşıyan obrazlar spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən obrazlardır. Obrazların təqdimatı da təhkiyə vasitəsilə, təhkiyəçinin dili ilə nəql edilə və ya obrazın öz hərəkətləri vasitəsilə çatdırıla bilər. Mario Klarer bunu ümumiləşdirərək obrazları “tipikləşdirilmiş-sadə, fərdiləşdirilmiş-yuvarlaq obrazlar” və obrazın təqdimatı metodlarını “izahedici metod–təhkiyə, dramatik metod – dialoq, monoloq” olaraq izah edir [3, s.20].

Əsərdə təhkiyənin qurulması müxtəlif olur – üçüncü şəxsin dilindən, iştirakçıların dilindən, birinci şəxsin dilindən və ya daxili monoloq vasitəsilə (şüur axını). Modernist və postmodernist əsərlərdə bu vasitələr tez-tez bir-birini əvəzləyərək mürəkkəb təhkiyə forması yaradır. Strukturun bu cür dəyişməsi əsərin mövzu və ideyası ilə bağlı olaraq formalaşır. Dram və kino birbaşa ifa ilə əlaqəli olduğu üçün onlar bədii mətnin transformasiyası ilə əlaqəlidir. Yəni ilkin mətn səhnələrə uyğun müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Bununla əlaqəli olaraq dramaturgiya və kinonun tamaşaçı və izləyici üçün görünməyən tərəfi ilkin mətnin transformasiyasını, uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Təbii ki, kinonun akustik, vizual, zaman və məkan imkanları, texniki aspektləri ona özünəməxsus keyfiyyətlər bəxş edir. Bununla belə, kino həm yazılı sözlə təsvir, həm də ənənəvi ifa sənəti ilə bağlılığını qoruyur.

Nəticə. Gördüyümüz kimi, bədii düşüncə təhkiyə şəklində şifahi təcrübədən yazılı mətnlərə, səssiz və səsli kinoya qədər yol keçərək mədəni məhsul halı almışdır. Bu formalar özünəməxsus xüsusiyyətlərlə yanaşı, müəyyən ümumi elementləri də daşıyır. Bədii mətnin haqqında danışdığımız formaları sadəcə estetik xarakter daşımır, həm də güclü maarifləndirici və ideoloji vasitədir. Xüsusilə bədii təhkiyənin söz və hərəkətdə vəhdətini texnoloji imkanlarla birləşdirən kino fikrin dərhal və geniş auditoriyaya dramatik şəkildə çatdırılması üçün əvəzolunmaz mədəni vasitəçi rolu qazanmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Dadaşov A.Ə. Kinoşünaslıq. Bakı: Elm və təhsil, 2009
2. Elsaesser T., Hagener M. Film Theory. An Introduction Through the Senses. New York: Routledge, 2015
3. Klarer M. An Introduction to Literary Studies. London: Routledge, 1999
4. http://www.etnolog.org.ua/pdf/ebiblioteka/mystectv/kino/lotman_yu_semiotika_kino_i_problemy_kinoestetiki.pdf

5. <https://www.britannica.com>
6. <https://ww2.0123movies.su/movie/sunset-boulevard-1950-online-123movies/watching/?ep=1>

Mahira Hajiyeva

Presentation Forms of literary texts

S u m m a r y

Artistic thinking is usually classified into epic, drama and poetry. If epic is based on narrative representation, drama combines narration and performance. Last century witnessed the development of the cinema, a new magical form which combines both artistic thinking, scientific achievements as well as narration and performance. The importance of the artistic forms and their influence are great. Being manifestations of the cultural, political and social tendencies of the time, literature and feature films acquired the role of the active mirror that both reflected and took an active part in the formation process of those tendencies.

Махира Гаджиева

Формы представления художественного текста

Р е з ю м е

Художественное мышление обычно подразделяется на эпос, драму и поэзию. Если эпос основан на повествовательном представлении, драма сочетает в себе повествование и исполнение. В прошлом веке была разработана новая магическая форма визуализации, которая несет в себе как художественную, так и научную ловкость, как повествование в словах, так и исполнение через действие – кино. Художественное повествование и его представление несут огромное значение и влияние. Будучи проявлениями культурных, политических и социальных тенденций эпохи, литература и художественный фильм приобретают роль активного зеркала, которое одновременно отражает и принимает активное участие в процессе формирования этих тенденций.